

LA TRADUCCIÓ A L'ARMENI DEL *QUADERN D'ARAM*: EL TEXT RESTITUÏT

MARIA OHANNESIAN
Universitat Autònoma de Barcelona

The translation to Armenian of Quaderm d'Aram: the text restitued

Quaderm d'Aram, la novel·la de Maria Àngels Anglada sobre el genocidi armeni, fou traduïda i publicada a Armènia l'any 2008, en una edició subvencionada pel Ministeri de Cultura de la República d'Armènia. Aquesta edició, la primera de la literatura catalana a l'armeni, tanca el cercle que la ficció novel·lesca angladiana teixeix a l'entorn de la traducció i ha posat de manifest referents comuns i un rerefons cultural compartit que fan recíprocament intel·ligibles les obres d'ambdues literatures.

Paraules clau: *Quaderm d'Aram*, armeni, traducció.

Quaderm d'Aram, Maria Àngels Anglada's novel about the Armenian genocide, was translated and published in Armenia in 2008, in an edition subsidized by the Republic of Armenia Culture Department. This edition, which is the first piece of Catalan literature translated into Armenian, closes the circle which Anglada's novelistic fiction weaves around the translation and has highlighted common references and a shared cultural background which make reciprocally intelligible Catalan and Armenian literature works.

Keywords: *Quaderm d'Aram*, Armenian, translation.

L'interès de Maria Àngels Anglada pels armenis i per la seva cultura i literatura va sorgir tot llegint, a la *Revista de Lectura de Reus* de l'any 1921, els poemes del poeta armeni Hrand Nazariantz, exiliat a Itàlia, traduïts per Alfons Masseras. La curiositat intel·lectual d'Anglada, el seu compromís amb l'ésser humà davant les tragèdies col·lectives que han marcat tristament el segle xx i la seva passió per la memòria —com titula Francesc Foguet la seva biografia—,¹ la van portar a aprofundir sobre la història i la literatura armènies, que va conèixer a través de versions franceses, principalment de Vahé Godel.

Quaderm d'Aram narra les vicissituds d'una família armènia, les vivències de la qual són representatives de les que van patir milers d'armenis quan, a finals del segle XIX i començaments del XX, van ser víctimes d'un meticulós pla d'extermini organitzat per les autoritats turques contra la població armènia, que continuava vivint i desenvolupant la seva cultura en les que havien estat històricament les seves terres. Per donar una idea de les dimensions del genocidi, d'una població de 2.000.000 d'armenis, avui a Turquia en queden al voltant de 60.000. De la resta,

1. FOGUET I BOREU, Francesc. *Maria Àngels Anglada. Passió per la memòria*. Barcelona: Pòrtic, 2003. (Dones del xx; 11)

1.500.000 van ser exterminats, i els altres deportats, cap a l'exili, buscant terres hospitalàries arreu del món. Com molts altres armenis, doncs, «destrossats per la guerra i repel·lits pels fets», en paraules de Virgili, Aram, un noi de 15 anys, i la seva mare, Maryk, circumstancialment separats de la resta de la seva família, inicien un èxode incert, com gairebé tota la població civil, sigui des de Cilícia, l'antiga i perduda Armènia Petita, sigui des de la Mar Negra. Allunyats de les seves terres ancestrals, destruïdes les famílies, Maryk i Aram intenten refer la seva vida, i no oblidar.

Com en *El violí d'Auschwitz*, Maria Àngels Anglada ens demostra la seva capacitat per presentar-nos la vivència íntima d'una tragèdia col·lectiva, combinant en delicat equilibri la lluita per la supervivència quotidiana amb la voluntat d'un poble que no vol perdre les seves arrels.

En relació amb la literatura armènia, *Quadern d'Aram* compon un homenatge que es desenvolupa en dos nivells. Per una banda, el de la ficció, ja que Vahé, el pare d'Aram, protagonista del *Quadern*, està inspirat en Daniel Varujan (Perknik, 1884 - Tchangri, 1915), assassinat durant el genocidi. La seva trajectòria vital i poètica està lligada de manera indissoluble a la història singular del poble armeni. L'elecció de Varujan, com a figura inspiradora de Vahé, no és casual. Maria Àngels Anglada hi té molts punts en contacte, tant estèticament com de contingut. Tots dos poetes comparteixen un pòsit cultural i un mateix alè humanista, tots dos són amants de la antiguitat clàssica —probablement l'última lectura de Varujan va ser la de la *Iliada*, ja que va demanar a un amic que li portés el llibre a la presó on estava detingut, juntament amb altres escriptors i intel·lectuals armenis, el 1915—, tots dos estan compromesos amb la seva nació i la seva terra. A tall d'exemple, al poema de Varujan dedicat a Asdghig, la deessa de l'amor, que es correspon a l'Afrodita grega —sincretisme característic del període hel·lenístic— i al poema «Làpida i Afrodita» de Maria Àngels Anglada, l'evocació del passat clàssic, resplendent i ferm, és indeslligable de l'ésser humà, el seu protagonista: «a les nines de marbre hi sorgí una ànima / pel talent del cisell»², escriu Varujan, i paral·lelament, el poema d'Anglada diu «mans humanes lleigeixo al teu cos nu / i als llargs cabells que onegen». I aquesta reminiscència no és tampoc un fi en si mateix: mentre que per a Varujan els braços perduts de la deessa «encar cerquen la perla preciosa de l'amor, / perquè coroni el front d'aquest món decadent», al poema de Maria Àngels Anglada la mateixa mà que ha pogut crear aquella «petita flor de marbre», és també la mà de la intolerància, la que va escriure una de les pàgines més tristes i vergonyoses de la història de la humanitat: el genocidi dels jueus.

El segon nivell de l'esmentat homenatge a la literatura armènia es materialitza en les diferents cites que encapçalen els capítols de la novel·la, constituint una petita però significativa mostra de la poesia armènia. Anglada tria fragments de Hrand Nazariantz, de Krikor de Narek, un monjo de finals del segle x, un clàssic de la poesia mística armènia, de Nahabed Kuchak, un autor del segle xvi, poeta de l'amor, de la condició humana i de l'exili, quan després de la caiguda de Cons-

2. VARUJAN, Daniel. *Terra porpra i altres poemes*. Traducció de Maria Àngels Anglada i Maria Ohannesian. Barcelona: Columna, 2000, p. 65. (Auria; 107)

A Figueres, el 1994. © Arxiu Família Anglada.

tantinoble els armenis que quedaren dintre l'imperi otomà van ser reconeguts com a minoria cristiana però vivien sotmesos a un estat d'opressió i condemnats a l'aïllament, i finalment, de Daniel Varujan.

A *Quadern d'Aram* s'alternen la veu del narrador amb la dels protagonistes, que expliquen en un dietari el seu dolorós periple, en primer lloc cap a l'Armènia Oriental i després cap a Marsella, passant per Grècia, on el jove Aram es relaciona amb una família grega, en un joc de punts de vista que enriqueix el relat i alhora li confereix una gran fluïdesa. Una altra veu, molt particular, és, com hem dit, la de la poesia, mai triada a l'atzar, un contrapunt als relats de Maryk i Aram que precedeix.

El llibre té dues constants relacionades entre si. Per una banda, la presència del mar, el mar que els armenis perdran per sempre, ja que els turcs no van complir mai els acords internacionals, com per exemple el Tractat de Sèvres, de l'any 1920, que fixava les fronteres d'Armènia i Turquia, dotant-la d'una sortida a la Mar Negra, tot i que gran part del territori històric quedava exclòs. Per una altra banda, juntament amb el mar, una altra constant, literària i cultural en aquest cas, són les referències al món clàssic, inseparable del Mare Nostrum, del Mediterrani, la pàtria comuna, Cadaqués o l'illa grega de Symi, o el mar que banya la costa escarpada de Cilícia. I el mateix Aram, quan passa per Ítaca amb el vaixell que portarà els armenis de Grècia cap a Itàlia i França, recorda que ells també, els armenis, vivien una mena d'*Odíssea*, història que coneixia molt bé a través del seu pare, encara que els seus perills no venien de monstres i sirenes, sinó dels homes. És important assenyalar que la mateixa autora agrupa aquesta novel·la en el cicle que anomena «Mediterrànies», no tan sols en al·lusió a l'espai geogràfic, sinó també al context cultural.

Quadern d'Aram és una recreació, i també una reflexió profunda sobre la condició humana, partint d'aquest terrible esdeveniment que obre el segle xx, la impunitat del qual serveix a Hitler, una vintena d'anys després, com a argument per incitar els seus homes a envair Polònia, perquè «qui recorda avui els armenis?», i que —rememorem només l'antiga Iugoslàvia— no ha acabat millor. El resultat, però, no és un llibre amarg, i malgrat tot no està mancat d'una esperança d'un futur millor. Com diu Eusebi Ayensa, «Anglada, malgrat presentar-nos drames humans d'una duresa aclaparadora, evita recrear-se en l'horror, allunyant-se del que ella mateixa havia qualificat en alguna ocasió de “sadisme literari”. Un dissortat, reconeixia la pròpia escriptora, és una cosa sagrada i, parafrasejant Jorge Semprún, s'ha de fer un esforç per explicar, per contextualitzar l'horror [...], però, al mateix temps s'ha de combatre aquest horror amb totes les armes que posa al nostre servei l'art, ja sigui amb uns versos de Vahé, al *Quadern d'Aram*, o amb la suposada crònica dels Veneris de Creta, a *També a tu, Cleanòrides*».³

Per evitar aquest «sadisme literari» calen una mirada humana i compassiva davant les injustícies i el patiment i un domini de la llengua i la tècnica literària tal

3. AYENSA, Eusebi. «Presentació». A: *Obres completes de Maria Àngels Anglada*. Vol. I: *Narrativa*. Edició a cura d'Eusebi Ayensa. 1a ed. Barcelona: Edicions 62, Diputació de Barcelona, 2001, p. X. (Clàssics Catalans)

que, en el cas d'Anglada, li permet contar des de dintre i sense artificis les vivències dels personatges, sense perdre mai de vista les petites coses que constitueixen el dia a dia. En paraules de Carles Miralles, la seva cosmovisió és una ètica, «punt de trobada entre els grans ideals de l'humanisme —la bondat i el valor, la virtut, la bellesa, etc.—, [...]», i derivada d'aquesta cosmovisió, l'estètica, «però no d'una manera espontània sinó també mitjançant la constitució d'un criteri, que en la intenció d'Anglada passa per la contínua confrontació del present amb el passat i porta a la senzillesa —encara que sigui força treballada, a voltes— i a l'economia de recursos: a la justesa com a condició principal de la bellesa, en la mesura que dóna valor i preu als mots que són el material de l'escriptura...».⁴

Característiques d'estil constants a l'obra d'Anglada són la barreja entre la realitat i la ficció, mitjançant la inclusió de documents històrics, citacions i declaracions de testimonis, tots entreteixits amb les paraules dels personatges, ficticis o reals. En aquesta mateixa línia, una estratègia molt cara a Anglada per desdibuixar, esborronar aquests límits a les seves novel·les, consisteix a diluir, a vegades, les fronteres entre l'autora —la realitat— i el narrador —la ficció—. La inclusió de fonts històriques o d'amics i familiars a les seves obres formen part d'aquest joc, en el qual és una mestra indiscutible. I *Quadern d'Aram* n'és un exemple: si ens atenem a l'estructura externa del *Quadern*, observem que s'obre amb un mapa i conclou amb un quadre cronològic precedit d'una nota. Entremig, set capítols i un epíleg, el veritable cos de la novel·la. Al primer capítol, el narrador del text és una mena d'autora-narradora; es refereix a membres de la seva família, parla d'amics i coneguts reals. Qui s'amaga darrere de qui? La narradora rere l'autora, o a l'inrevés? Es tracta, evidentment, d'un equívoc deliberat. De fet, encara no ha començat la novel·la. O sí? L'autora recorre a un artifici d'ampli prestigi a la història de la literatura, ideal per expressar els contorns difusos entre la vida i la literatura, la raó principal d'aquestes imprecisions intencionades d'Anglada: un membre de la família de corallers grecs radicats a Roses li dóna un dietari de l'avi, que ha conservat.

Aquest dietari, escrit amb una grafia estranya, però que acaba reconeixent perquè coincideix amb l'alfabet de les edicions bilingües de poesia armènia traduïdes al francès que ha llegit, aquest dietari, doncs, escrit en armeni, que fa traduir, és l'enginy al qual recorre Anglada per construir aquesta novel·la diàfana, malgrat els tristos esdeveniments que recorda. Al segon capítol parla un narrador inequívoc, mentre que els cinc capítols següents donen la paraula a Aram i Maryk, que s'alternen seguint l'ordre que presenta el carnet, tot incorporant als capítols sisè i setè articles de diaris, intromissions del narrador, testimonis reals, que constitueixen una transició fins que el narrador reapareix a l'epíleg. Finalment, a la nota, ara ja l'autora, amb un cos de lletra diferent, explica les cites i referències reals de les quals s'ha servit, revela les seves fonts bibliogràfiques, i fins i tot recomana lectures.

4. MIRALLES, Carles. «La tendresa i la sang». A: *Obres completes de Maria Àngels Anglada*. Vol. I: *Narrativa*. Edició a cura d'Eusebi Ayensa. 1a ed. Barcelona: Edicions 62, Diputació de Barcelona, 2001, p. XVI (Clàssics Catalans).

La traducció a l'armeni de *Quadern d'Aram* és molt singular pel fet de ser la primera obra de la literatura catalana traduïda a l'armeni i per les condicions i característiques de l'edició.

Quan el *Quadern* arriba als membres de la direcció de la Unió d'Escriptors d'Armènia, es fa evident que aquell text ha d'arribar al seu receptor més directe, el públic armeni. El record del genocidi per part d'una escriptora catalana, representant d'una cultura no per geogràficament llunyana aliena a l'armènia, una cultura que encara que sortosament no va viure una experiència tan dolorosa com el genocidi, sí que va patir una mena de «genocidi cultural», com la mateixa Anglada manifestava, aquell testimoni havia de poder ser llegit en armeni. Per això aquesta és una traducció imprescindible, i així ho van entendre Levon Ananyan, president de la Unió d'Escriptors d'Armènia, i David Muradyan, llavors el secretari d'aquesta institució, i actual viceministre de Cultura de la República d'Armènia, i un dels factòtums d'aquesta edició.

Ara bé, s'havien d'esquivar alguns inconvenients: de la mateixa manera que la literatura armènia és, ara una mica menys, desconeguda a Catalunya, també la catalana ho és a Armènia, també ara una mica menys.

Això implicava un primer obstacle per a la traducció, a causa de la manca de traductors que coneguessin el català. Però, com hauria dit Anglada, la sort va acompanyar el projecte i Marise Gradelle, una amiga seva, precisament per amistat, i per l'admiració que li inspirava la seva obra, havia traduït espontàniament el *Quadern* al francès, una traducció encara inèdita. Ella ens la va oferir generosament perquè la portéssim a Armènia. Això va possibilitar que l'escriptor armeni i reconegut traductor del francès Grigor Janikyan pogués treballar amb l'original català i la versió francesa, i així portar a terme la traducció, consultant sempre els dubtes que podia tenir amb l'original català. Val a dir que la traducció sencera està revisada amb l'original, i el resultat és l'edició que ens ocupa, titulada *Arami hushatetre*. Em permeto una digressió per dir dues paraules sobre l'armeni, llengua indoeuropea que ha conservat les declinacions, com es veu al nom *Arami*, on la *i* és el cas genitiu, 'd'Aram', *cf.* el genitiu de la segona declinació llatina i *hushatetre*, paraula composta pel nom *hush* 'record' i *tetre*, 'quadern', *cf.* el grec modern τετράδιο (*tetrádio*) 'quadern', que prové del grec clàssic τετράδιον. Aquesta traducció reproduïx l'estil alhora íntim i quotidià de l'original, sempre discret i elegant, allunyat dels tons alts, amb una prosa que flueix lliure, sense entrebancar-se, aquesta difícil facilitat tan pròpia d'Anglada, que requereix un domini extraordinari de la llengua.

He parlat de l'estil, que la traducció aconsegueix conservar, i també volia comentar que en el cas d'un text en prosa, la traducció del català a l'armeni no revesteix complicacions especials, no presenta dificultats majors a les que hi pugui haver entre el català i el francès, o l'anglès. Les particularitats gramaticals de l'armeni, entre altres per exemple la gran quantitat de mots compostos, i la facilitat amb què es poden formar, poden ser un problema afegit en el cas de la traducció de poesia, però que no és especialment significativa en la prosa.

Aquesta edició ha estat subvencionada íntegrament pel Ministeri de Cultura d'Armènia, i la Setmana Santa del 2008, a finals del mes de març, va tenir lloc

la presentació a Erevan, la capital d'Armènia, amb la presència de les seves germanes, Pilar i Enriqueta Anglada, les seves filles, Rosa i Mariona Geli, la seva néta, Laura Ciurana, i la seva amiga Dolors Bonal. A l'acte hi va assistir també la ministra de Cultura d'Armènia, Hasmik Poghosyan, a més d'escriptors, intel·lectuals, traductors, estudiants, cineastes i representants d'institucions culturals. Per primera vegada va ser llegit un text en català en una manifestació cultural d'Armènia, a través de la veu de la germana de l'escriptora, Pilar Anglada, i de la seva néta, Laura Ciurana. El llibre va tenir un gran ressò als mitjans de comunicació, tant a la televisió com a la premsa escrita. La difusió no es va limitar a Armènia, també a la premsa russa se'n va fer esment. Segons ens han informat, l'edició es va exhaurir en molt poc temps.

És interessant tenir en compte que el tema de la traducció forma part del teixit de la novel·la en molts aspectes, no només en el recurs del carnet trobat en una llengua estranya. I una altra vegada els paral·lelismes molt angladians: Anglada inclou poemes armenis traduïts a partir de versions franceses, excepte el poema de Hrand Nazariantz, en versió d'Alfons Masseras; la seva novel·la recorre, en una primera aproximació, a una traducció inèdita del francès.

A la ficció novel·lesca, es tracta d'un dietari escrit en armeni, la traducció del qual és la novel·la, que nou anys després torna al seu original fictici, ara de debò, l'armeni. El relat de la traducció, i els camins que hi portaren, semblen formar part de les esmentades intromissions de la ficció a la realitat, ficció que parteix, per una altra banda, d'aquesta realitat. Aquestes fabulacions, aquestes anades i tornades tan pròpies de la literatura angladiana i que tant li haurien agradat són, en certa manera, com un segon epíleg de la novel·la, perquè seguint amb l'artifici literari d'Anglada, entrant en el seu univers de ficció, aquest *Quadern* en armeni és finalment la restitució al seu original, el carnet d'un noi de 15 anys que ha d'iniciar el difícil camí de l'exili.

El cercle al voltant de les traduccions i els traductors es tanca si tenim en compte que l'església armènia ha santificat els primers traductors, quan a començaments del segle v, un cop creat l'alfabet armeni per possibilitar la transmissió de les ensenyances del cristianisme i evitar l'anihilació de la identitat nacional davant les amenaces dels perses, que intentaven imposar el mazdeisme, van començar una febril activitat, subvencionats per l'estat, traduïnt en primer lloc els textos sagrats, recollint per escrit els poemes orals, i un llarg etcètera. El fet que l'ofici de traductor fos mereixedor de la santificació provocava l'admiració de Maria Àngels Anglada, ella també traductora, també lectora de textos traduïts.

Anglada va posar al mapa mental català aquest país remot, amb una cultura i una literatura absolutament ignotes, encara que amb els punts de contacte ja esmentats, basats principalment en les mateixes referències culturals i la literatura. El *Quadern* ha permès descobrir referents comuns, un rerefons cultural semblant, expressions lingüístiques similars, que fan recíprocament intel·ligibles les creacions literàries d'ambdues literatures: no hem d'oblidar que molts escriptors armenis van estudiar a universitats europees, per una banda, i per l'altra, que Armènia s'integra històricament en el context hel·lenístic, i l'antiga Grècia, tan grata a Anglada, és també un referent propi de la tradició armènia. I amb la traducció

d'aquesta novel·la, va donar a conèixer també Catalunya i la seva cultura i literatura al poble armeni.

Confiem que aquest llibre sigui l'inici d'un intercanvi literari fructuós entre Catalunya i Armènia, i això no és una pretensió quimèrica. Com a conseqüència d'aquesta traducció, s'ha despertat l'interès per conèixer la llengua catalana en més d'un traductor armeni especialitzat en alguna —o algunes— llengües romàniques. És possible afirmar que a mig termini tindrem més obres de la literatura catalana traduïdes a l'armeni, i aviat hi haurà també traductors armenis que coneixin el català. Representa així mateix una finestra oberta cap a altres llengües de l'Europa de l'Est, com el rus, atès que molts traductors armenis, bilingües la majoria, també tradueixen a aquesta llengua.

El *Quadern d'Aram* és la primera obra de la literatura catalana traduïda a l'armeni, fet que hauria constituït un motiu d'orgull i satisfacció per a Anglada. I per una altra banda, la primera publicació d'una obra literària armènia a Catalunya va ser la traducció de Varujan, publicada el 2000 (cf. nota 2), totes dues són publicacions que malauradament no va veure. Així doncs, ella ha estat el centre dels primers contactes literaris entre Armènia i Catalunya.

Quadern d'Aram és un pont entre la cultura armènia i la catalana. Anglada és l'exemple de la literatura com la clau de la coneixença entre pobles, a través de la creació personal i la traducció, que és el mateix que dir a través de la llengua, la paraula, la paraula poètica com a transmissora de l'experiència vital i de l'humanisme en les relacions entre les nacions.

Referències bibliogràfiques

- AYENSA, Eusebi. «Presentació». A: *Obres completes de Maria Àngels Anglada*. Vol. I: *Narrativa*. Edició a cura d'Eusebi Ayensa. 1a ed. Barcelona: Edicions 62, Diputació de Barcelona, 2001, p. VII-XI; 840 p. (Clàssics Catalans)
- FOGUET I BOREU, Francesc. *Maria Àngels Anglada. Passió per la memòria*. Barcelona: Pòrtic, 2003. 303 p. (Dones del xx, 11).
- MIRALLES, Carles. «La tendresa i la sang». A: *Obres completes de Maria Àngels Anglada*. Vol. I: *Narrativa*. Edició a cura d'Eusebi Ayensa. 1a ed. Barcelona: Edicions 62, Diputació de Barcelona, 2001, p. XV-XXVII; 840 p. (Clàssics Catalans)
- VARUJAN, Daniel. *Terra porpra i altres poemes*. Traducció de Maria Àngels Anglada i Maria Ohannesian. Barcelona: Columna, 2000. 102 p. (Àuria; 107)